

„Ártatlan” Gertrudis a színpadon

Barta János még 1925-ben rámutatott egy, a Bánk bán igazi megértését leginkább zavaró körülményre. Arra ti., hogy az addigi Bánk bán-magyarázók Gertrudist egyaránt „kerítőnek” értelmezték. Pedig Katona József szándéka szerint, melyet a dráma első kidolgozása világosabban feltár, „a királyné minden Melinda elleni cselszövésben teljesen ártatlan”.¹ Noha mások is elfogadták ezt a gondolatot, általános vagy „hivatalos” irodalomtörténeti felfogásá mindmáig nem vált, sőt a felszabadulás után újra a „koronás kerítő”-értelmezés lett népszerű.

A Forrás 1970. évf. 1. számában megkíséreltük e fontos kérdés felülvizsgálatát Bánk bán két kidolgozásának és Bárány Boldizsár Rostájának tüzetes egybevetésével, és arra az eredményre jutottunk, hogy mindenképpen a Barta-féle felfogásnak kell igazat adnunk, mert Gertrudist - noha Melindával szembeni magatartása „nem egészen ártatlan” is - öccsének mindenben kedvében járó „kerítőnek” tekinteni, mint eddig Arany János nagy tekintélyének hatása alatt történt, nem lehet.

Ez alkalommal szeretnénk e magyarázatot színpadi megvalósításban is felvázolni. Megkísérelni azt, miként lehetne ennek a felfogásnak félreérthetetlen érvényesülését létrehozni a színpadon is.

Bizonyos rendezői próbálkozásoktól eltekintve (pl. Galamb Sándoré 1934-ben) Gertrudis alakját a színpadon általában „kerítőnek” játszották, és játsszák ma is.

Gertrudis szerepének színpadi megformálásban legnagyobb hagyománya Jászai Mari remek alakításának volt. Játékának a hatása alól nemcsak a későbbi színélőadások, hanem sok esetben még a kritikusok és irodalomtörténészek sem igen tudták kivonni magukat. Elég Tolnai Vilmos Gertrudis-tanulmányára (1918) gondolnunk, és Benedek Marcell visszaemlékezését idéznünk: „... a Nemzeti Színház ifjúsági előadásán először láttam Katona József remekművét... Az előadás szereplői [közül] ... csak Jászai Marira emlékszem. Az ő játéka, de nem is játéka, hanem egyénisége, amit teljes egészében belevitt szerepébe - olyan fénnel világította meg a darabot, hogy ma sem tudom azt másként látni, mint akkor...”²

Ezek persze elsősorban Gertrudis alakjának tragikus nagyságként való felfogására vonatkoznak. Nem hanyagolható el azonban az sem, amit Jászai Mari ír első (1870) kolozsvári Gertrudis-alkításáról: „Igen vad, kegyetlen voltam benne. Olyan professzionista gonosztevő ... és igen utáltam Gertrudist, hogy halála percében miért mondja, hogy: ártatlan vagyok...” Ha elgondoljuk, hogy 1874-1919-ig (45 éven át) a Nemzeti Színház 118 Bánk bán-előadásából

92 ízben Jászai Mari alakította Gertrudis szerepét, megértjük játékának hagyományoszerű hatását a magyar színpadon.

Azonban Bánk bán mai szövege alapján ennek a színpadjainkon általános „kerítő”-felfogásnak a megjátszása sem ment és megy egészen simán.

A Bánk bán előadásaival kapcsolatban ugyanis közismert, hogy színpadi nehézségeik vannak. Színészek (Pataky József), rendezők (Hevesi Sándor) és kritikusok (Kárpáti Aurél) már a század elején több „problémát”, dramaturgiai fogyatékoságot vagy nehézkességet találtak a drámában. Ezek a modern színpadi előadás sikerességét erősen csökkentik vagy gátolják. Legutóbb pedig kiváló színészünk Bessenyei Ferenc mutatott rá elgondolkoztató szereptanulmányában³ arra, hogy „hibás szituációk” vannak Katona művében, ahol a színész „illusztrálni kényszerül” megjátszás helyett. Bessenyei - noha ő is „kerítőnek” értelmezi Gertrudist - éles színészi szemmel látja azt is, hogy ennek az eljátszásához is több zavart keltő mozzanat van a darabban. Így a kérdés legfontosabb jelenetéről (I/12.) megjegyzi, hogy a benne hallottak után Bánk nem hihet többé Gertrudisnak. „Mégis minden felfogásban - fűzi tovább gondolatait Bessenyei - újra és újra összegyűjti a királynét terhelő bizonyítékokat, és ez mindig új megdöbbenést vált ki belőle. Holott már itt az első felvonásban saját szájából hallhatja ördögi tervét.” Itt tehát Bessenyei is ellentmondást érez. Ugyanakkor ehhez a jelenethez viszonyítva még zavarónak találja, hogy az V. felvonásban „gyakran hangoztatják a királyné ártatlanságát”, mint mondja: „Ez teljesen megzavarja a nézőt.” Így a „kerítő” Gertrudis szituációját nehéz kialakítani.

Más oldalról közelítve meg a kérdést, szinte ugyanerre az álláspontra jutott Benedek András, rámutatva a színházak nehéz helyzetése is. A drámai nyelv c. tanulmányában,⁴ midőn a színdarabok nyelvének áttekinthetőségét, világosságát tartja alapkövetelménynek ahhoz, hogy az író szándéka megfelelően színpadra vihető legyen, éppen Katona József általunk is részletesen elemzett szövegrészletére (I/12.) hivatkozik mint negatív példára: „A nagy mű legtöbbit vitatott kérdése, hogy Gertrudis mennyire bűnös Melinda elcsábításában. Katona jórészt a cenzúra miatt ezt a kérdést elködösítette. A királyné kétszínű viselkedésén nem lehet kiokoskodni, s végül kétszer is elhangzik, hogy ártatlan volt.” Szerinte régen a halál utolsó pillanatában elhangzott vallomások perdöntőnek számítottak. Gertrudisé is, Biberaché is. Mai néző szemében ezeknek nincs már ilyen meggyőző erejük, sőt még ezt is csökkenti az, hogy Gertrudis vallomását rendszerint ki is hagyják, Biberachét pedig csak Myska bán elbeszéléséből tudjuk meg, ami meglehetősen súlytalanná teszi azt. „Színház és néző igénye az - folytatja Benedek -, hogy a királyné bűnös lett légyen, ott viszont zavarja néhány homályos mondat.” Idézi a sokat emlegetett „kikergetetni kész lehetnék | Országaimból” részletet, majd megjegyzi: „Az irodalmi vita egy évszázada folyik, a színháznak viszont estéről estére döntenie kell.”

Ha a döntés megtörtént (Gertrudis „kerítő” mivolta mellett), akkor szerinte a kétértelműség, bizonytalanság miatt felesleges az eredeti szöveget hagyni. Hivatkozik rá, hogy a tv 1969-es előadásában (Szinetár Miklós) így módosították a szöveget a „kerítőség” kidomborítása érdekében: „...hogy e dolog, | Ha Melinda érdemét temette volna | országaim veszíteném miatta.” Benedek szerint e szöveg így félreérthetetlen: „bűnrészes vagyok, ráfizethetek, s még ez is kisebb baj a te kontárkodásodnál.”

Mint látjuk tehát, szövegjavításra van szükség, hogy világosabban igazolható legyen a kerítőszituáció, mert a jelenlegi szöveg ezt határozottan zavarja, mondhatnánk: ellentmond ennek.

Az kétségtelen, hogy a nézőnek, aki nem irodalomtörténeti viták kritikai ismeretével ül be a nézőtérre, első hallásra egyértelmű szövegre van szüksége. Az elv helyes, gyakorlatilag azonban nagy körültekintést és óvatosságot kíván. Mi a biztosíték arra, hogy a megváltoztatott szöveg az író elgondolásának is megfelelő? Talán éppen ez vezethette a rádióbeli előadások rendezőjét (Barlay Gusztáv), hogy nem követve a tv-előadás példáját, inkább visszatért a nem egészen világos, de eredeti Katona-szöveghez.⁵ Ugyanez a Katona-szöveghez való ragaszkodás jellemezte a kecskeméti Katona József Színház 1971. október havi előadásait is.

Bár „a színház nem kanonizált szent szövegek múzeuma”, Katona szövege mégis valahogyan „nemzeti közvagyonnak” számított a század elején,⁶ és ma is azt valljuk, „a klaszikusok szövegének a tisztelete nem »irodalmi« ügy, nem »filológus« szempont”, hanem „a klasszikus írók életművei minden nemzet aranyalapjának szerves tartozékai s ... ez értékeknek a fellazítása ... utókori kezelés által csökkenti az aranyalap erkölcsi és esztétikai hitelességét, nemzetpedagógiai súlyát”.⁷

Szerencsére azonban az I. felvonás 12. jelenete szituációjának a Barta-felfogás szerinti egyértelmű megoldására olyan szövegmódosítás is lehetséges, amely nem sérti a költő alkotó eredetiségét, nem kockáztat meg intenciójával esetleg ellenkező önkényes értelmezést sem.

Az első javítandó rész a következő volna: „Magam készíték utat ... Melinda bírására csörgedez”. Ebbe a szövegrészbe egyszerűen visszaillesztenénk az első fogalmazásnak azt a két sorát, amelyet a mostaniból a költő kihagyott. Ekkor a szöveg így lenne: „Magam készíték utat, | Mivel beteg testvérem megvidámítása | Volt késztetőm; nem tiltottam soha | Tőled szerelmet! vidámság, öröm, | Minden csak szolgálatodra volt; | Az asszonyaimnak egyikét ajánl'tam | Megengedett szeretet- és élésre, | S most fajtalan véred tilalmas úton Melinda bírására csörgedez.” Nem önkényesen új szavak, kifejezések kerülnének tehát a szövegbe, az egész betoldás nem más fogalmazása, hanem Katonáé. Csak visszatesszük őket megfelelő helyükre. Ezáltal viszont Gertrudis szavairól eltűnik a homályosság. Érzy minden néző, hogy Gertrudis itt

először vesz tudomást Ottó udvarlásáról, s azon hevesen felháborodik. Így a „tilalmas úton”-ra nem kell kieszelnünk erőltetett magyarázatot, érezzük, hogy egyszerűen azt jelenti: ami tilos, nem szabad. Világos lesz a továbbiakban, hogy a „cél”: „vidámság, öröm”, a „mód”: a „tilalmas út”, Melinda elcsábítási kísérlete.

A másik változtatás ennél is egyszerűbb. A régóta vitatott, Benedek András által is említett sor: „úgy kikergetetni kész lehetnék, Országaimból”. A Bánk bán tv-változatában, mint fentebb szó volt róla, így változtatták meg ezt a részt: „országaim veszíteném miatta”. A „kerítőség” illusztrálására megfelelő ugyan, de Katona szándékát tekintve feltétlenül hibás, mert a királynőt fenyegető veszélyt jelenti, pedig Katona szándéka szerint éppen a királyné akarja fenyegetni Ottót az országból való kikergetéssel. Both Béla szövegjavítása már mind értelem, mind verselés tekintetében kifogástalan volt Bánk bán-felújításában: „kikergetetni kész lennék”.⁸ Így aztán akarva vagy nem akarva is, Both Béla rendezése a Barta-féle felfogás felé mozdította volna el Gertrudis alakját, ha Máthé Erzszi játéka ebből levonta volna a levonandó következtetéseket. Sajnos, ez nem történt, s így a homályos ellentmondásból világos ellentmondás származott.

Ennél a változatnál is megnyugtatóbb azonban, ha így javítjuk ki: „kikergetetni kész volnának”. Egyrészt azért, mert így a „volnának” szó is Katonáé az első fogalmazásból, másrészt pedig azért, mert így megszűnik az e és é hangok kellemetlen hangzású torlódása is.

A jelenlegi szöveg „kicsiny lelkű” jelzőjéről meg lehet jegyezni (jelentése a költő nyelvén ’ostoba’), hogy az első fogalmazásban ennek a helyén az erősebb érzelmi töltésű „te csábító” áll. Ez jobban jelzi Gertrudis határozottan elítélő magatartását Ottó hódításai szándékával szemben, érzékelteti haragjának okát is. Ezt a jelzőt is ki lehetne cserélni, mert a „kicsiny lelkű” nem olyan kifejezően világos Gertrudis állásfoglalása szempontjából, mint a „te csábító”; sőt ’kicsiny hitű’-nek gondolva egyenesen félrevezető.

A módosított szöveg ezzel így lenne: „Tudd meg, te csábító, hogy e dolog | Ha Melinda érdemét temette volna | El, úgy kikergetetni kész volnának | Országaimból.”

Mindezekkel az apró változtatásokkal - ismételjük - nincs szó idegen beledolgozásról, még restaurálásnak sem mondhatjuk. Mindössze a szituáció retusálása Katona palettájáról vett színekkel. Minden szó, szófüzés az ő fogalmazása marad. A javítás így Bessenyei óhaja szerint „katonául” történik.

Természetesen e szövegmódosításokkal szemben is fel lehetne vetni azt, ami már Barta János egész felfogásával szemben felmerült, „hogy a tragédia első kidolgozásának a szövege nem okvetlenül mérvadó a végleges kidolgozás értelmezésében”.



Laborfalvy Róza Gertrudis és Lendvay Márton
Bánk szerepében

Tény, hogy egy irodalmi mű végleges megítélésében a legutolsó kidolgozás az irányadó. Itt azonban, mint idézett tanulmányunkban bizonyítottuk, a kulcshelyet (I/12.) két kidolgozása ugyanannak az elgondolásnak a megnyilatkoztatása, ugyanazt akarja kifejezni. A második változat nem új koncepció kedvéért, hanem egyenesen Bárány Boldizsár kívánságára, szinte annak fogalmazásához igazodva jött létre, s ezért maradt ki belőle a visszatételre javasolt két sor, hogy ne legyen annyira „moralitást sértő” a Gertrudis által Ottónak „szeretet- és élésre” felajánlott asszony emlegetése. Itt tehát „okvetlenül mérvadó” az értelmezésben az első kidolgozás.

Ezek az egyszerű változtatások aztán még inkább világossá tennék, kidomborítanák az egész I/12. jelenetnek ellentétekben gazdag hullámzását. Sajnos, mind a magyarázatokat, mind a színpadi játékokat általában ennek az ellentétekben játszó szerkezetnek az észre nem vevése - sőt a „kerítő”-felfogás erőltetésével -, teljes összezavarása, szétzúzása jellemezte. Pedig az ellentétek feszülő szembenállása a második fogalmazás stílusában is megmaradt. Legnagyobb tévedést a „kerítő”-magyarázat azzal követte el a jelenet elemzésében, hogy a kétértelműséget nem Gertrud érzés- és akaratbeli megnyilvánulásaiban, hanem egyes szavaiban, kifejezéseiben kereste (a „bíbor bemocskolója”, a „célod”, a „módjaid”, a „tilalmas úton”), s ezeknek magyarázatára kényszerülve a lényegét elvesztette szem elől. Gertrudisnak ezt a két tűz közé kerülését az I/12. jelenet antitezisekben felépített retorikai-stilisztikai struktúrája a mai szövegben is világosan jelzi, s a Barta-féle felfogás leglogikusabb segítője. A „kerítő”-koncepció szerint azonban itt csak egyféle indulat, egy tűz lobog: szégyenteli bosszúság amiatt, hogy Ottó bemocskolta a bíbort, „nem a tett által, de mert felingerelte s nem meghódította Melindát”. És csak egyféle akarat: „új tüzelés; a szégyent, hogy Ottó nem tudott elcsábítani egy asszonyt, le kell mosni”. Egyféle indulatra, egyféle akaratra, egyféle Gertrudisra: a szégyen miatt dühöngőre szegényült Katona József kettősen árnyalt, tragikus dilemmában, a felháborodás és a szégyen között vergődő büszke királyi asszonya.

A költő pedig igazán remekel ezekben a Gertrudis lelkiállapotának annyira megfelelő antitezisben dikciókban, s olyan érzelmi-akarat dilemmába sorolja a királynét, amelyből nem tud kiszabadulni („Te engem megláncolál” - mondja Ottónak). Ellentétes indulatok (felháborodás és szégyen, dorgálás és bujtogató szándék) nagyszerű váltakozása jellemzi az egész jelenetet. Ezeknek megjátszása elengedhetetlen feltétele Gertrudis Katona által elképzelt jó alakításának.

A királyasszony „érthetetlenül beszéli | Kétféleképpen gondolatait”, mondja róla igen találóan maga Bánk, mert érzi, hogy Gertrudisban két ellentétes indulat (egy erkölcsileg pozitív és egy negatív) küzdelme folyik: ellene van Ottó váratlanul felfedezett csábító szándékának és azon felháborodik, de

ugyanakkor a férfiás, büszke királyné öccse kudarcát is szégyellve szinte Melinda ellen bujtogatja azt. Emiatt ingadozik a továbbiak során Bánk.

Ugyanígy érzi és érti ezt a „kétféleképpen”-t Ottó is. Ennek megfelelő ellentétekben kérdez: „Mi lesz kedved szerint? | Majd bíborunk bemocskolása, majd megvetett szerelmem által a | Rád háromoltató szégyen gyötör”. E szembeállításokban feltett kérdésre Gertrudis ugyanúgy gondolt, egymással szembenálló mondatokban válaszol. A „bíborunk bemocskolásá”-nak Gertrud feleletében is „e dolog | Ha Melinda érdemét temette volna el”, a „megvetett szerelmem által a | Rád háromolható szégyen”-nek pedig „ha ... reám mutatva | Susogni hallanám: ni ott megyen | Gertrudis, az öccse kinek kontár vala | Melinda elszedítésében” pontos megfelelője van. Igen nagy tévedés tehát azt állítani, hogy Ottó nem érti a királyné szavainak igazi jelentését („mert csak félig érti”; „nem érti hová céloz nénye”), mert mást ért a bíbor bemocskolásán a királyné, és mást gondol Ottó. Szó sincs róla. Pontosán, egyformán értik egymást, egymás ellentétpárjait. A „kerítő”-magyarázatban ennek a két malomban való őrlésnek a feltételezése ugyanolyan kényszerült, mint később Gertrudis és Biberach esküjének igaz voltában való kétkedés. Ottó csak abban zavarodik meg (ami Bánk előtt is kétes): „mi lesz kedve szerint” a királynénak.

Rendkívül fontos azonban e dilemma színpadi megjátszásában annak az érzetése is, hogy az ellentétek hullámozásában nem a bujtogató felhíváson van a hangsúly. ez a hullámgyűrű is benne van, kétségtelen. Művészi fokozatban erősödik is a királynében, de az előtte levő felháborodás és korholás után ennek a hatása már nem lehet olyan erős, mint anélkül volna. Sőt, mikor Ottót az országból való kikergetéssel fenyegeti nénye, még inkább csökken élessége. Ez utóbbi érzelmi-akarati ellentét már mindenképpen szelídebb, lecsendesedőbb. Határozottan a pozitív fele (a fenyegetés) az erősebb, hiszen negatív fele (a bujtogatás), ha érzésben magvan is, szóban kifejezést már nem kap. Nem tüzel a támadás folytatására, mint előbb, inkább a kínzó szégyent érezteti a hallgatás. Gertrudis maga is rádöbben, milyen messze ragadta el hiú gőgje, világosan kitetszik abból, hogy midőn Ottó megzavarodva egyenesen arra akarja kérni, segítse Melinda meghódításában, Katona színi utasítása szerint „elsárgulva visszarezzen”, és csak annyit tud mondani: „Hallatlan!” Ez a visszarezzetés, ez a „vissza” azt húzza alá, hogy a királyné feleszmél, s nem azonosítja magát tovább a pillanat gőgös dühében kimondott bujtogató szavaival. Igen finoman éreztetett visszavonulás, magához térés, kijózanodás jellemzi a jelenet végét. Nincs igazuk tehát azoknak, akik ezt a jelenetet úgy fogják fel, mint amelynek a lényege: „Bánk látta és hallotta, Gertrudis ... egyenesen buzdította öccsét, valósággal kerítőnő szerepét játszotta mellette” (Molnár Miklós). Mert igaz, hogy Bánk ennek is fül- és szemtanúja volt. Gertrudis éppen ezért „nem egészen ártatlan”, de csak érzelmileg, ennek a jelenetnek dühkitörésében. Azonban nemcsak ezt hallotta Bánk, hanem ennek

az ellenkezőjét is. Éppen emiatt van az, amit Bessenyei tévesen kifogásol (hogy Bánk e jelenetben hallottak ellenére is „minden felvonásban újra és újra összegyűjti a királynét terhelő bizonyítékokat, és ez mindig új megdöbbenést vált ki belőle”). E megdöbbenések nem e jelenetnek megértését homályosító mozzanatok, hanem éppen ebből következők, ezt megvilágítók.

Ottón kívül Bánkkal egyformán (sőt náluk józanabban) fogja fel a situációt a harmadik szem- és fültanú, Biberach is. Ő már azt is érti, hogy az ellentétben hullámzó „kétféleképpen” való beszédben a királyasszony haragja első sorban nem a kosárért, hanem a Melindát ért csábítási kísérlet miatt támadt, s az egész jelent lényege is végeredményben ez, nem pedig a csábítás folytatására való buzdítás. Hiszen erre egyébként is közvetlen Ottó másnapi elutazása előtt, éppen a bál végén komolyan nem is gondolhatott volna Gertrudis. Érti Biberach, hogy a királynét csak azzal lehet kiengesztelni, hogy bocsánatot kér tőle Ottó a történektért, s úgy tünteti fel, hogy az egész eset csak játékos tréfa volt. Ha a királyné tudtával történekt volna a dolgok, és a hangsúly a felbujtáson volna, Biberach ezt a tanácsot semmi esetre sem adhatná. A királyné sem fogadhatná el ezt a magyarázatot. Gertrudis azonban elfogadja, „megbékél”, mert így a kapott kosár sem igazi, szégyen nem hárul rá sem, s Melinda sem fog panaszkodni Bánknak. (De Bánk sem tudja, miért „békélt meg” a királyné; ő másképpen gondolja Izidora csípős információja után.)

Gertrudis e jelenete a lehető legfinomabb árnyalat. Tökéletes megjátszást követel. Az ellentétke váltakozását, az érzések, indulatok egymással való kínzó szembefordulását az alakító színésznőnek jól kell érzékeltetnie. Minden szó hangsúlyának, minden mondat intonálásának, az arcjátéknak, a gesztusoknak a fentebb rajzolt érzelmi-akarati dilemma kialakítására, majd a királynét magát is megdöbentő fordulatára, végül pedig a „visszarezenő” kihangzás jó megjátszására kell irányulnia. Annyival is inkább, mert e jelenet a kulcsa Gertrudis „kerítőségének” vagy „ártatlanságának”. A továbbiaknak (sőt részben az Előjátéknak is) a hangvétele már ehhez igazodik, ebből nyer indítékot és sokszor igazolást.

A kecskeméti Katona József Színház Bánk bán felújításában Dévay Camilla - bár játéka egészében nem volt pózmentes - mégis annyiban közeledett az igazi Gertrudishoz, hogy ő már nem mindent előkészítő „kerítőt”, hanem csak pillanatszülte bujtogatót alakított. Az előjátékban nem volt Ottóhoz való „leereszkedésében” a sejtelmesen biztató célzás a herceg számára, amelyet a Gertrudist alakító színésznők általában Katona utasítása nélkül (elgondolása ellenére) bele szoktak játszani. Az I. felv. 12. jelenete elején pedig jól tudta éreztetni Ottó csábító szándékait felfedező királyi testvér haragvó megbotránkozását is. Sajnos, bujtogató szavainak túlzott szenvedéllyel igen nagy hangsúlyt adott, és a belőlük való „visszarezenés” elmaradt.

Mindezeknek a fentebbi ellentétekben fellángoló, majd magára döbbenő érzelmi-akarati hullámvázaknak a jó megjátszását, a nézők felé való világos megértését segíti a javasolt, Bánk bán első szövegéből vett betoldás és változtatás. De nemcsak a változtatások segítik az antitézisek érvényesülését, hanem azt kell mondanunk, hogy ez ellentétek is éppúgy segítik és indokolják a változások logikái és lélektani természetességét és helyességét.

E szövegbeli egyszerű változtatásokon kívül Gertrudis „ártatlanságának” a kiemeléséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a rendező az I. felvonásban levő hallgatóságot, leskelődéseket is, a költő szándékának megfelelően, színpadra vigye.

Bánk hallgatósága nem szokott kimaradni, de megfelelő elhelyezése a színpadon nem mindig történik meg. Erre pedig törekedni kell, hogy a néző is kellőképpen láthassa, s ebből Bánk további magatartására a szükséges következtetéseket megtehesse.

Annál inkább sajnálni lehet, hogy a kecskeméti Katona József Színház idei októberi előadásában a rendezés ezt a dramaturgiai fontosságú mozzanatot teljesen mellőzte Bánk felvonászáro monológjával együtt. Így aztán a bán gyanúját csak a megszorult Biberach homályos célzásai, a szerencsétlen Melinda zavaros szavai és a féltékeny Izidóra „kigyó nyelvű” megjegyzései táplálják. Mindez azonban az igazságot annyira tudni akaró, „világot” kereső Bánk részére, hogy csak valamelyest is azt higgye, „a homály eloszla”, vajmi kevés. A „kétféleképpen” beszélő királynő dilemmáját a bánnak feltétlenül látnia és hallania kell. E nélkül nincsen önmagával viaskodó, mindent mérlegelő, a bizonyosság és kétely közt tépelődő, végülis a királynét mint vélt „kerítőt” leszűrő Bánk, illetve ezt a magatartását nem tudjuk megérteni. E mozzanat feltüntetése elengedhetetlen tartozéka a Bánk bánnak.

Sajnos viszont, színpadjaink mindig hiányzanak Biberach leskelődései. Valószínűleg azért, mert Katona nem közvetlen rendezői utasítások formájában, hanem másképpen jelzi. Pedig igen fontosak ezek a leskelődések is a néző számára. Belőlük tudhatja meg, hogy Biberach Melinda és Bánk királyné ellen való gyanújának a felébredését kétségtelenül kihallgatja, tud róluk, s szorult helyzetében az összeesküvőknél ezt használja fel szükszavú, zavart általánosságban - határozottan bizonyító valóságos adatok hiányában (szinte Melinda és Bánk szavait ismételve). Nem szabad tehát Biberachnak Peturéknál mondott szavait a királyné bűnösségére tényállásfeltárásnak tekinteni, miként a „kerítő”-magyarázat hívei teszik. E leskelődéseknek a színpadon való feltüntetése mind a színész, mind a színész számára a situációt világossá teszi.

Az egyik ilyen leskelődését Biberachnak az I/6.-ban kell színpadra vinni. Katona az I/5. jelenet rendezői utasításában ezt írja: „Biberach, aki éppen kevéssel előbb, mint valakit kereső belépett, amint Bánkot meglátja, megijedve vonja egy szegletbe magát, és alig hogy Petur elvégzi beszédét - hamarabb

kisuhan." Ezután következik Bánk megrendítő hangos tépelődése, melyet látszólag csak Tiborc hallgat végig megrendülten. De valójában mindezt Biberach is feszült figyelemmel hallgatja. Minthogy azonban erre közvetlen utalás a szövegben nincs, ezt a hallgatózást sokan kétségbe is vonhatják. Katona pedig, ha közvetve is, határozottan érzékelteti, hogy a német lovag kihallgatta Bánk szavait. Mikor ugyanis az I/7.-ben Ottó - ki találkára akarta hívni Melindát Biberachon keresztül - feszült izgalommal kérdi, mit szökött Melinda, a ritter azt válaszolja, „hogy eljön". Ez pedig nem más, mint Bánk hangos vívódásának utolsó szava: „A setétben l Ólalkodókhoz elmegyek." Mikor pedig Ottó „örömmel" ismétli meg: „Eljön!", Biberach így folytatja fölényes gúnyval: „No csendesen! - Dicsérd csupán l Múltával a napot". Ottó kérdő ellenvetésére („Hiszen maga l Mondá Melinda, hogy eljön?") pedig: „(fagyosan elmosolyodik, s futva azon ajtóra veti szemét, melyen Bánk elment) Maga." Mindezzel (Biberach fölényesen gúnyoros célzásaival) közvetve jelzi a költő, hogy a „leselkedő" (Izidora szava) ritter mindent hallott, s elemében van, hogy játszhat a veszedelmet nem is sejtő Ottóval. (Ottó Melindára, a „galambra", Biberach pedig Bánkra, az „oroszlánra" gondol.) De szavainál, minden utalásánál világosabban meggyőző bennünket Biberach hallgatózása felől, hogy „azon ajtóra veti szemeit, melyen Bánk elment". Tehát tudja, hogy a bán merre távozott, pedig nem volt a színen sem akkor, amikor megérkezett, sem akkor, amikor távozott. Ez csak úgy lehetséges, hogy valamelyik ajtó mögöl nemcsak hallgatózott, hanem „leselkedett" is az I/4 végén felfedezett rendkívüli újság után (Bánk itthon van és „Melinda" jelszóval megy az összeesküvők közé).

De az I/11. és az I/12. jeleneteket is végighallgatja Biberach. Eerre sem ad színi utatást Katona, hanem azzal érzékelteti, hogy az I/13. jelenetben Ottó „kikiált" neki, mert tudja, hogy ott van. Másrészt pedig azzal, hogy Biberach a kétségbeesett Ottótól nem kérdez semmit, azonnal tudja, mi történt, miért haragudott meg Melinda és Gertrudis. Máris tud tanácsot adni a magával tehetetlen hercegnek. Mindezt lehetetlen volna az I/11. és az I/12. jeleneteknek a kihallgatása nélkül.

E három jelenetben (I/6., I/11. és I/12.) Biberach hallgatózásának, leskelődésének alkalmazása tehát Katona határozott szándéka, de csak ilyen közvetett módon érzékelteti. A lovagdrámák e fogásához szokott korabeli közönségnek azonban - úgy látszik - ezt is elégnek gondolta. Ma viszont a gyakorlat azt mutatja, a közönség nagy része (sőt nem egy rendező és kritikus) előtt így e leskelődések rejtve maradnak. Pedig e mozzanatoknak az előadásból határozottan ki kell világítaniuk, mert Biberach szerepének, a királyné jellemének, Bánk magatartásának a megítélésében döntő fontosságúak.

Éppen ezért nem jelentene Katona Józseffel szemben más felfogást, ha - elképzelésének nyilvánvalóan megfelelő - ezt a három leselkedést a rendezés

olyképpen oldaná meg, hogy Biberach alakja (esetleg csak a feje) egy-egy pillanatra megjelenne valamelyik ajtófüggönyénél, nyílásnál vagy oszlopnál, hogy a leselkedés kétséget kizáróan közvetlenül is érzékelhető legyen a nézők számára, miként Bánké, s ne úgy kelljen Katona közvetett jelzéséből kikövetkeztetni.

Még a legmegfelelőbb helyeket is megjelölhetnénk erre a célra. Így pl. az I/6. jelenetben Tiborc hetedik megszólalásával egyidőben: „Tiborc: Nagyúr - (közben Biberach leskelődő alakja egy pillanatra feltűnik). A zárójelben levő mondat a javasolt színi utasítás. Így éppen Bánk ébredő gyanújának kihallgatása nyilvánvalóvá válik a néző előtt is.

Lehet még szó az I/9. jelenetben is annak a jelzéséről, hogy Biberach hallgatja Melinda és Ottó szavait. Pl. így: Melinda: Kiben? (a leselkedő Biberach alakja feltűnik). De talán elég lenne csak az I/11. jelenetben így: „Melinda (keserűn) Édes - multság -! (a hallgatózó Biberach alakja feltűnik), mert ez is pontosan jelezné, hogy a lovag Melindának a királynét illető vádoló gyanúját hallja, s tudja, hogy ugyanerről Bánk is ugyanekkor értesül. Ezzel egyben már az I/12. jelenetének a kihallgatása is jelezve volna. Bár az I/12. jelenetben is nagyon helyénvaló lenne Biberach alakjának a feltüntetése ott, ahol Gertrudis éppen a következőket mondja: „S most fajtalan véred tilalmas úton | Melinda bírására csörgedez”. Vagy ott, ahol az országaiból való kikergetéssel fenyegeti: „Tudd meg, te csábító, hogy e dolog | Ha Melinda érdemét temette volna...”

E színpadi utasítások beiktatása sem lenne rendezői önkényesség, hanem Katona József közvetve jelzett elképzelésének, szándékának teljesen megfelelő közvetlen megvalósítás.

Befejezésül szólni kell még itt az Előversengésről is. A rendezők néha elhagyják. A Nemzeti Színház legutóbbi előadásán Both Béla is mellőzte azzal az indoklással, hogy nem mond többet az Ottó-Melinda-Gertrudis-Biberach szituációról, mint amennyit később meg lehet tudni. Elmaradását Koltai Tamás erősen kifogásolta,⁹ mert szerinte ez „Gertrudis bűnrészességének az egész darabban a legfőbb biztosítéka”. Úgy gondolja Koltai, az Előversengésre azért van szükség, „hogy mindenki előtt világos legyen a Bánk jó híre elleni merény”, „amelynek pontos megítélésével amúgy is elég gondja van mind Bánknak, mind a nézőnek”. Ezért fontos, hogy a néző itt az Előversengésben értesüljön arról, „amint a királyné egyértelműen beszéli Ottónak gondolatját és nem kétféleképpen, mint később”.

Gertrudis „ártatlanságának” vagy „kerítő” voltának a kulcsjelenete persze nem az Előversengés pár mondata, hanem - mint fentebb jeleztük az I/12. Maga Arany János is, aki pedig Gertrudis kerítő gondoskodásaként értelmezi az udvari bált, ehhez a feltevéshez bevallottan csak az I/12. jelenetből vesz alapot. A Gertrudis által emlegetett „esztelenkedések”-re megjegyzi: „az még csak a

bálra vonatkozhatnék, ha az első felvonás 12. jelenete ellenkezőre nem vallana."

Egyáltalán semmi sem mutat ebben a jelenetben arra, hogy Ottó és Biberach már tudná, ez a bál előre kitervelt utolsó alkalom Melinda meghódítására, mint sokan magyarázzák. Sőt beszélgetésük éppen az ellenkezőről győz meg bennünket. Ottó tervezett taktikai fogása (Melindáról színleg lemond), s ezzel kapcsolatban Bánk emlegetése (kiről tudják, hogy az éjjel távol van országjáráson), elárulják, hogy sem a herceg, sem a lovag nem tudhatnak a másnapi utazásról, így arról sem, hogy e bál az utolsó lehetőség Ottó aljas terve számára. Annyira határozottan jövőbe nyúlóan tárgyalják a Melinda ellen elgondolt támadás módzatait. „El fogja ugye majd vakítani" („a nagyúri hivatal") Bánkot? - kérdi Biberach gúnyosan jövő időben, s úgy véli, hogy „a szerelmes Bánk szemének ily titok nehéz". Mindez így Bánkot belevonva a lehetőségekbe, nem fér bele ebbe az éjszakába, jóval későbbi napokra mutat. E szituáció jó eljátszásához a színészeknek ezt feltétlenül tudniuk kell.

Ha ez viszont így van, akkor Gertrudis, leereszkedésében sem lehet semmi öccsével előre megbeszél, összejátszó „mélyebb célzat". Az „esztelenkedések" nem Ottó csábítási manővereire vonatkoznak, hanem egyszerűen csak a pazarló udvari bálakra. Gertrudis tényleg „egyértelműen" beszél (de nem úgy, mint Koltai Tamás gondolja), mert érzi, hogy a „dombórozó multságok", Ottó szabados viselkedése szálka az amúgyis elégedetlen magyarok szemében, tehát célszerűnek látja a multságok beszüntetését és Ottó hazaküldését.

Az Előversengés szituációjának pontos megértéséhez és megrendezéséhez különösen figyelemre méltóak még Biberach jelenetzáró szavai: „Ej, ej, kegyelmes úr, vigyázz; mert | Egy ily keszeg, sovány fiút az izmos | Bánk bán - bajusza végére tűz." Ezt a megint csak a hosszabb távlatú eshetőségekre való számítást (az előbbi jövőben való gondolkodás folytatását) csak akkor értjük, ha feltételezzük, hogy a lovag a királynénak Ottó másnapi utazására vonatkozó szavait nem hallja. Különben érthetetlen volna, miért féltene ezen az egyetlen utolsó éjszakán Bánktól a herceget, hiszen az köztudomásúan nincs idehaza.

A rendezésnek tehát ügyelnie kell arra is, hogy Biberach a színpad ellenkező oldalán legyen (egyébként Ottó is elküldte már: „Távozz előlem -"), és Gertrudis a herceget félrevonva félhalkan mondja bizalmas szavait. A ritter itt még nem hallgatózik.

Ottó persze hamarosan közli vele nénje rendelkezését, de ez csak az Előversengés után történhet.

Szerintünk az Előversengés elhagyható ugyan, nélküle is eljátszható a királyné szerepe a Barta-féle felfogás szerint, de jobb, ha meghagyjuk, mert a fentebbi mozzanatok előadásával csakis az „ártatlan" Gertrudis kap erősítést, nem a „kerítő".

Az itt javasolt szövegmódosítás: azonos elgondolású két szöveg kontaminációja az eddigi homályos szituáció megvilágítására megengedhetőnek és indokoltnak látszik. Minimális retusálást jelent. Ugyanez mondható Biberach nyilvánvaló leskelődéseinek színpadra állításáról is. Katona József, ha színpadon láthatta volna drámáját, nagyon valószínű, hogy hasonló változtatásokat maga is alkalmazott volna rajta. Helyette utólag, saját elgondolása szerint, saját szavaival - úgy gondoljuk - megtehetjük.

(Forrás, 1971. 6.)